

УДК 81.367:031.876.

ЧОЛАН Вікторія Янівна, аспірант кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕКСТІВ НАВЧАЛЬНО- ІНСТРУКТИВНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Актуальність дослідження українських військових текстів навчально-інструктивного призначення в підрозділах Збройних Сил України зумовлена новітніми тенденціями розвитку військової субмови як комунікативної мікросистеми національної мови. Ці тенденції полягають у зміщенні антропоцентричного вектора військової комунікації від вербальних засобів до інформаційних технологій та штучного інтелекту, до систем розпізнавання й синтезу мови, систем розпізнавання графічної й текстової інформації тощо. На сучасному етапі необхідно встановити мовні джерела могутніх потенційних можливостей, інгерентно притаманних військовим текстам. Ці тексти виступають мовним фактором, яким приводиться в рух система управління масовими об'єднаннями озброєних людей, що складають армію.

The actuality of the research of ukrainian military texts with learner-instruktiv orientation meaning for usage with Military forces of Ukraine is being disclosed thanks to the newest tendencies in the development of military sublanguage, that represents communicative subsystem of a national language. These tendencies appear in the shift of the antropocentric vector of military communication from verbal means to information technologies and artificial intellect, computer reading decoding graphical and text information etc.

It is necessary to set strong potential language sources which originally characterize military texts. These texts are representative demonstration linguistic factor, which urge to move the administrative system of mass clusters communes of military people.

Актуальність досліджень військових текстів, покликаних виконувати навчально-інструктивне призначення в підрозділах Збройних Сил України, перетинає лінгвістичну і позалінгвальну площину.

Застосування збройних сил для досягнення певних політичних цілей воєнним шляхом – явище історичне. Історію України, яка за своїм геополітичним положенням завжди знаходилась в епіцентрі зіткнень, протистоянь, розколів, називають історією війн: процеси національного державотворення супроводжуються декількома сотнями різноманітних воєнних конфліктів від Київської Русі до середини ХХ століття. Найзначнішими серед них у новітній історії були громадянські війни, революційні виступи, дві

Світові війни [14, 5-35]. Вони активно проектується на всі види людської діяльності, перш за все на мовну діяльність військового соціуму, багатогранну у проявах змісту й напрямів, і відіграють вирішальну роль у закріпленні основоположних принципів композиції військових текстів. Ці принципи співвідносні з “протожанровими” рисами військового спілкування, такими, як оптимальна стислість, логізація викладу, безумовна однозначність тлумачення.

Лінгвістична площина занадної проблеми акцентує увагу на тих мовних джерелах, встановлення яких розкриває могутні потенційні можливості, інгерентно притаманні військовим текстам. Семантико-синтаксична структура військових текстів дає підстави вважати їх

мовним фактором, яким приводиться в рух система управління масовими об'єднаннями озброєних людей, що складають армію.

Слід узяти до уваги, що в центрі всіх концепцій військового спілкування українською мовою за останні 90 років, стояла Людина військової професії як носій, користувач і співучасник еволюційних процесів військової субмови. Збройні сили, в такому тлумаченні, розглядаються середовищем функціонування фахового різновиду національної мови, виплеканої, за висловом Амвросія Метлинського, “не на безжиттєвому ґрунті граматики, а в полі брані й у розпалі помсти, на вільних бенкетах козацтва та в розгульному побуті гайдамаки” [цит. за 13, 8].

На сучасному етапі розвитку мовної підсистеми військового спілкування, що є комунікативною мікросистемою національної мови, антропоцентричний вектор військової комунікації зміщується від вербальних засобів до інформаційних технологій та штучного інтелекту, до систем розпізнавання й синтезу мови, систем розпізнавання графічної й текстової інформації тощо [9, 325-326]. У зв'язку з новою тенденцією, мета наукового пошуку полягає у встановленні мовних засобів, характерних для синтаксису української національної мови, які, виступаючи синтаксичними домінантами текстів, відтворюють фахове вербальне мислення, властиве українському військовому, і вводять у сферу внутрішньотекстуального і динамічного позатекстового військового досвіду.

Типізація текстів як об'єкта мовознавчих розвідок здійснюється на підставі основних спрямувань військової мовної комунікації: у напрямі підготовки командного складу для управління військом (силами) та управління зброєю як двох відносно самостійних складових, і в напрямі бойового й оперативного вишколу окремих військово-вслужбовців одночасно з бойовим злагодженням підрозділів, частин, з'єднань, націлених на виконання тактичних завдань [3, 192].

Текст не існує поза умовами його створення і сприйняття, отже взаємозалежність усіх факторів існування тексту простежується у відношеннях між мовними знаками (синтактика), між знаком і десигнатом (семантика), між знаком і інтерпретатором (прагматика) [11, 6-8]. Причому синтаксичний рівень, що є транспонентом думки й волі, найтісніше переплетений із показниками прагматичного рівня на будь-якому зрізі офіційних військових текстів, залучених до аналізу.

Запропонований до розгляду фрагмент підтверджує теоретичні припущення.

“Приблизно на цій лінії чоти, що наступать, зупиняються чи, як то кажуть, займають вигідне положення для атаки.

Лунає команда командира рою – “Приготуйся до атаки!” Ось командир рою вибігає наперед і подає другу команду: “В атаку, вперед

– за мною!” Бійці рою швидко схоплюються і з вигуком “Вперед!” – ідуть швидким кроком за своїм командиром” [1, 40-41].

До сьогоднішніх днів адресованість військових текстів була спрямована на гомогенний колектив, уособлений у понятті кількісно регламентованого військового підрозділу, що виконує бойове завдання (відділення, взвод, рота, батальйон, полк, дивізія або окрема бригада і т.д.), або на особистість, яка в армії виступає діючою складовою військового підрозділу [10].

Адресат усвідомлюється одночасно і як частина цілого, і як окрема, функціонально самостійна, військова одиниця, що знаходиться в партонімічних відношеннях до концепту “армія” (наприклад, військовий девіз “Роби, як я!”, команди “В атаку, вперед – за мною!”, “Вперед!”). Категорія адресатності в межах військової концептосфери характеризується специфічною програмою, коли співпадають індивідуальний і груповий напрямки адресованості. Це ототожнення знаходить свій вияв у формально-граматичних показниках компонентів синтаксичних моделей, причому найвиразніше його експонують конструкції з імперативним ступенем спонукання. Зокрема, у структурі військової команди “Приготуйся до атаки!” гіпонім на позначення організаційно-штатного військового формування, до якого звернена команда, знайшов нульове вираження, але ним зумовлена особова форма однини дієслова-предикативного центру. У процесах свідомого моделювання об'єктивної дійсності як адресантами, так і реципієнтами текстів, мовна модель виступає не лише способом вираження знання, вона відображає свій специфічний слід у знанні, коригує його [11, 161-162].

Однією з синтаксичних домінант, виділених у тексті, слід назвати відсутність складних конструкцій. Синтаксичні одиниці стислі і легко вимовляються, згідно з вимогами до військових текстів бути точними, оптимально короткими та мати високу пояснювальну спроможність.

Роль ще одного маркера військових текстів відіграють відповідні граматичні засоби, які вказують на дотримання суворої послідовності дій, що відбуваються одночасно або безпосередньо одна за одною, з мінімальним часовим проміжком. Зважаючи на те, що важливим елементом вербального управління збройними силами є спосіб постановки бойового завдання, пов'язаний із передбаченою необхідністю подальшого синхронного виконання дій значними масами озброєних людей, такі засоби повинні “одієслівлювати” повідомлення. Взагалі, типологічний профіль української мови називають “дієслівним”, посилаючись на те, що сприйманий світ українська мовна свідомість відображає переважно в дієслівних засобах: словах, граматичних формах, синтаксичних конструкціях [2, 20].

Три з чотирьох аналізованих конструкцій налічують по одній парі однорідних присудків, що передають паралельні, нерозчленовані в часі дії (“зупиняються чи... займають”, “вибігає... і подає команду”, “схоплюються і... ідуть”). Компоненти кожної пари утворюють замкнуті ряди і характеризуються однофункціональністю, ідентичністю синтаксичної позиції (після підмета), однотипністю граматичного вираження: всі дієслова мають формальні показники активного стану, недоконаного виду, вжиті в особових формах 3-ої особи (множини – в першому й четвертому реченнях, однини – в третьому реченні), співвідносних із граматичним значенням числа підметів “чотири”, “бійці”, “командир роти”. Розкладаючи одне родові поняття на ряд видових, однорідні присудки сприяють конкретизації і поступовості викладу, і тим самим виводять на перший план речення логічну залежність синтаксично рівноправних членів одного ряду. Однакові часово-видові парадигматичні характеристики простих дієслівних присудків привносять у військовий контекст відчуття наближеної перспективи простору і часу. Ніби розміщені в пряму лінію, вони позначають дії, які змінюють одна одну, прямуючи до однієї мети. Таким чином реалізуються функціональні можливості предикативних компонентів речення передавати енергію руху, одночасно відтворювати і тривалість процесу, і моментальність дії, тому за ними закріплюється особлива функція динамізації, інтенсифікації оповіді.

Оскільки з поняттям руху, розгортання, розвитку нерозривно пов'язана часова константа, то саме в дієслові як носії динамічної ознаки найповніше втілюється ідея часу [11, 44-45; 15]. Граматичний час ужитих дієслів “наступають”, “зупиняються”, “дунає”, “займають”, “вибігає”, “подає”, “схоплюються”, “ідуть” контекстуально відповідає теперішньому актуальному, і впевнено вводить того, хто сприймає, в континуальну сутність тексту.

Внутрішній, граматичний зв'язок між однорідними присудками має зовнішнє вираження і в інтонуванні, і в простих, непохідних, сполучниках сурядності, успадкованих українською мовою зі спільнослов'янського фонду. Сполучники знаходяться в характерній для українського синтаксису позиції перед останнім однорідним членом речення [12, 29; 4, 280-281].

Види ускладнення, наявні в кожному з чотирьох наведених речень, по-різному підкреслюють у смислового й стилістичного аспектах важливість тих компонентів синтаксичних одиниць, до яких вони належать: у першому реченні це підрядна означальна конструкція (“чотири, що наступають”) та внесення (“як то кажуть”); в другому, третьому й четвертому реченнях – звороти прямої мови (“Приготуйся до атаки!”, “В атаку, вперед – за мною!”,

“Вперед!”); у першому, третьому й четвертому реченнях – двочленні групи однорідних присудків (“зупиняються чи займають”, “вибігає і подає команду”, “схоплюються і ідуть”). Несучи семантико-синтаксичне навантаження додаткової інформації, яка увиразнює висловлення, десять з дванадцяти предикативних одиниць виступають у ролі реченнєвого ускладнення, що посилює загальний ефект “дієслівності”.

Зокрема, конструкція “чотири, що наступають” з присубстантивно-атрибутивними відношеннями, містить дієслово, видо-часові характеристики якого аналогічні однорідним присудкам, і ніби завершує тричленний (максимальний) присудковий сурядний ряд. Означально-приєднувальна за функцією, ця конструкція вносить у висловлення принагідну додаткову інформацію про підмет. Надання переваги цій синтаксичній формулі перед дієприкметниковим зворотом у контексті сприяє поступовому нарощуванню вдавано уповільненого темпу подій, який проектується на контамінований, розповідно-діловий стиль піднесеним літературним вкрапленням. Підрядні описові конструкції є своєрідним показником високорозвинутого синтаксису українського мовлення, для якого, в подібних контекстуальних умовах, вживання активних дієприкметників і прикметників на -чий, -щий, -(в)ший- не є характерним явищем, на відміну від російської мови [6, 9; 8, 26-33].

Вставне словосполучення із дієсловом-присудком “як то кажуть” стосується присудкового ряду і розташоване в ньому. Належачи до категорії внесень, воно не містить нової інформації, а лише певним чином уточнює комунікативні й модальні відношення основного повідомлення. Контактна постпозиція вставної одиниці відносно сполучника “чи”, узуального у просторічному вживанні, введення частки “то”, яка розриває синтаксичний зв'язок між елементами сполучної розмови і своєрідної паремійної природності [16, 556-557; 12, 183-184]. Мовностилістична фігура “як то кажуть” неначе вихоплена з живої лави українського народного мовлення. Її органічне вплетення в текстову структуру у функції вставної одиниці, що походить з фразеологічного фонду мови, зумовлене орієнтацією на робітничо-селянський склад школи молодших командирів. Знову можна простежити взаємозв'язок між професійними і світоглядними настановами адресата й адресантів тексту, і застосованими мовностилістичними прийомами.

Книга належить до серії “Бібліотека молодшого командира”, друкованої протягом 1927-1933 років. Військові відомства Харкова-Києва призначали серію книжок для фахової підготовки молодого поповнення армії, вироблення у вихідців з міста й села професійних навиків

злагоджених дій під час тактичних навчань і використання групової зброї в бою. Історія створення школи молодшого командира пов'язана із людськими втратами України під час першої світової війни, де Україна становила один із найважливіших театрів воєнних дій. З її території було мобілізовано не менше 4 млн. українців – чоловіків, етнічних носіїв української мови [14, 380-480]. Тому в період між двома війнами особливої важливості набули мовні заходи на зразок підготовки фахових текстів українською мовою, які сприяють мілітаризації суспільної свідомості, забезпеченню адекватного стану бойової готовності військовослужбовців для відсічі можливого ворогу.

“В умовах безпосереднього зіткнення з супротивником рота наступає з зайнятого нею положення.

Бойовий порядок роти у наступі може бути в один або два ешелони.

Рота посилюється одним-двома танковими взводами, вогневими засобами. У бойових порядках мотопіхотної роти можуть діяти також один-два розрахунки секції ПЗРК “Стінгер”.

Командир роти керує боєм з командного або спостережувального пункту по радіо, телефону, сигналами і через посильних” [5, 44-45].

Другий текст, що складається з п'яти двоскладних речень, є зразком розповідної модальності (як і попередній). Речення оптимально стислі, прямий порядок структурних елементів і прямолінійність їхнього розташування створюють чіткий ритм навчально-інструктивного викладу. Предикативні центри представлені традиційними для української мови синтаксичними засобами: підмети виражені іменниками та субстантивними, контекстуально термінологізованими словосполученнями, подекуди – прикладкового типу (*“рота”, “бойовий порядок”, “секція ПЗРК “Стінгер”*); носіями предикативності виступають дієслівні присудки – три простих у формі 3-ої особи однини з однаковими видо-часовими характеристиками, а саме: недоконаний вид, активний стан, теперішній час (*“наступає”, “посилюється”, “керує”*), та два складених (*“може бути”, “можуть діяти”*) з модальним дієсловом-зв'язкою.

На відміну від попереднього тексту, інших дієслів у другому фрагменті немає; натомість текст насичений субстантивними термінологізованими словосполученнями. Ці вільно-синтаксичні кореляти складених термінів у тексті виконують різні синтаксичні функції – головних членів: підмета (*“бойовий порядок”, “розрахунки секції ПЗРК “Стінгер”*), іменної частини присудка (*“в один або два ешелони”*); другорядних членів – додатків (*“танковими взводами”, “вогневими засобами”, “мотопіхотної роти”, “у бойових порядках”*), різних за значенням обставин (*“в умовах безпосереднього зіткнення з*

супротивником”, “з командного або спостережувального пункту”, “по радіо, телефону, сигналами і через посильних”).

У другому тексті синтаксичне явище ускладнення простих речень представлено типом внутрішньорядних відношень, які встановлюються між другорядними членами речення, поєднаними сурядним зв'язком (а не типом додаткової предикативності, як у першому фрагменті).

Так, компоненти обставинного ряду, що дістали різне граматичне оформлення, формують різні типи обставин, залишаючись у сурядному зв'язку (*“з командного або спостережувального пункту по радіо, телефону, сигналами і через посильних”*). Беручи до уваги відношення між окремими членами ряду, які ґрунтуються на видах синтаксичного зв'язку, цю багатокомпонентну конструкцію умовно можна розділити на дві частини. У першій поєднуються за допомогою одиничного сполучника *“або”* однорідні означальні елементи обставин способу дії, розділові відношення між якими знаходять граматичне вираження в наявності одного, спільного означуваного члена; друга частина містить однакові за значенням, але різнооформлені обставини. Попередні ланки ряду поєднані безсполучниковим (інтонаційним) зв'язком, останні – за допомогою одиничного сполучника *“і”*, який реалізує єднальні відношення між компонентами закритого ряду.

У ролі різнофункціональних членів речення виступає парна сполука *“один-два”*. Отримуючи різні синтаксичні позиції, вона виконує функції і означення, і обставини. У ролі означення, спільного для обох компонентів незамкненого сурядного ряду додатків, сполука *“одним-двома”* реалізує атрибутивні відношення з ними у паралельному узгоджувальному зв'язку (*“одним-двома танковими взводами, вогневими засобами”*).

Функція обставини реалізується в іменній частині складеного присудка варіантом двокомпонентного сурядного ряду, поєданого розділовим сполучником *“або”* із значенням певного вибору (*“в один або два ешелони”*), що являє собою уточнення, конкретизацію семантики базового компонента термінологізованого словосполучення.

У синтаксичній контактній препозиції щодо підмета парна сполука *“один-два”* набуває форми синонімічного зрощення і виконує функцію обставини міри і ступеня (*“можуть діяти також один-два розрахунки секції ПЗРК “Стінгер”*). У цьому парному зрощенні семантичні особливості кожного слова зберігаються, але привертає увагу не різниця між ними, а саме те спільне, що є в їхньому семантичному і синтаксичному навантаженні і завдяки чому зрощення набуває нового конотативного значення, підкреслюючи конкретні кількісні, матеріальні характеристики дії.

Граматична часова константа знову ж таки має формальні показники актуального теперішнього часу.

Таким чином, можна зробити висновки, що у структурно-композиційній організації аналізованих текстів, які належать до різних історичних періодів, зберігається традиційна графаретність, властива текстам навчально-інструктивного призначення... Структура обох текстів організована простими, двоскладними, оптимально поширеними синтаксичними конструкціями із різними типами ускладнення, співвідносними з позатекстовими умовами, значенням розповідної модальності та актуального теперішнього часу.

Носіями основної предикативності в реченнях обох текстів виступають дієслівні присудки, проте в історично попередньому тексті кількість предикативних одиниць майже вдвічі більша за рахунок дієслів із додатковою предикативністю. Зменшення кількості предикативних одиниць у другому тексті можна пояснити грамадикалізацією – процесом поступового витіснення зі сфери вербальної комунікації діючого суб'єкта (пор.: *“Ось командир рою вибігає наперед і подає другу команду: “В атаку, вперед – за мною!”* і *“Командир роти керує боєм з командного або*

спостережувального пункту по радіо, телефону, сигналами і через посильних”).

Натомість у другому тексті синтаксичне явище однорідності переноситься з головних на другорядні члени, причому компоненти одного ряду, залишаючись у сурядному зв'язку, дістають різне граматичне оформлення.

Характеризуючи об'єктивну часову віднесеність другого тексту, слід наголосити на значенні зовнішніх щодо військової мовної субсистеми чинників, актуалізація яких відбулась на початку ХХІ століття. Вони пов'язані з тим, що світ стає “глокальним”, тобто в ньому поєднуються процеси глобалізації і процеси локалізації. Сучасними світовими модифікаціями зумовлений перехід від управління військовими силами та управління зброєю як двох відносно самостійних складових до одночасного управління збройною боротьбою в реальному масштабі часу [9, 48, 291-326]. У свою чергу вплив новітніх тенденцій, спрямованих на витіснення зі сфери військової мовної комунікації вербальних засобів і заміщення їх системами із штучним інтелектом, простежується у граматичних показниках аналізованих текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бежанов С. Як ведеться наступ / Бібліотека молодшого командира. – Х.; К.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.
2. Вихованець І.Р. Про одну характерологічну синтаксичну ознаку української мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 6 – Донецьк: ДонДУ, 2000. – 351 с.
3. Военный энциклопедический словарь / Редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золотарев и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, “РИПОЛ КЛАСИК”, 2002. – 1664 с.
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
5. Гладуш В.А., Саричев В.І. Механізований взвод у бою: оборона: Навч. посіб. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2001. – 88 с.
6. Ермоленко С.Я. Синтаксис стихотворной речи (на материале украинской советской поэзии): Автореф. дис. ... к. филол. наук. – К., 1968. – 16 с.
7. Кадомцева Л.О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища школа, 1985. – 126 с.
8. Курило О. Уваги до сучасної української мови. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основа”, 2004. – 303 с.
9. Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (Історико-філософський аспект): Монографія / О.І. Гуржій, С.П. Мосов, В.Д. Макаров та ін. – К.: Знання України, 2006. – 356 с.
10. Львов В.М. Методические указания к курсу проектирования вычислительных устройств и систем управления – К.: КВАИУ, 1972. – 12 с.
11. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. Монографія. – К.: Сталь, 2006. – 304 с.
12. Мойсієнко А.К. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого речення. – К.: ПП Я. Січовик, 2006. – 240 с.
13. Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради: Навч. посібник. 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
14. Реснт О.П., Коляда І.А. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб. – К.: Школа, 2004. – 544 с.
15. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К.: Рад. школа, 1977. – 111 с.
16. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2005. – 640 с.